

İrəvan şəhərinin tarixi və mədəniyyət abidələri müasir kontekstdə

İrəvan qalasının 1672-ci ildə Jan Şarden tərəfindən çəkilmiş panoram görünüşü

Hər bir azərbaycanlı üçün qədim Bakı, Gəncə, Bərdə, Şəki, Dərbənd, Naxçıvan, Təbriz, Ərdəbil şəhərləri nə qədər əzizdirsə, İrəvan şəhəri də bir o qədər əziz və doğmadır. Müxtəlif dövrlərdə İrəvan şəhərinin yerləşdiyi ərazi Urartu, Sasani, Ərəb xilafəti, Səlcüklər, Elçilər, Şəddadilər, Səlcuqlar, Eldənizlər, İlxanilər, Teymurilər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarlar, çar Rusiyası dövrlərinin tərkibinə daxil olmuşdur. Yalnız 1918-ci ildə Cənubi Qafqazda ilk erməni dövləti yarandıqdan sonra İrəvan şəhəri Ermənistanın paytaxtına çevrilmişdir.

İrəvan şəhəri Ağrı vadisinin şimal-şərq hissəsində, dəniz səviyyəsindən təqribən 900-1000 metr yüksəklikdə yerləşir.

Yalnız Azərbaycan türklərinin məskun olduqları bu şəhəri adı orta əsr yazılı mənbələrində Rəvan, İrəvan, İravan, Erivan kimi qeyd edilmişdir. XIX əsrin əvvəllərində rus qoşunları tərəfindən işğalından sonra şəhərin adı Erivan (Gri-van) kimi yazılmışdır. Bu şəhər 1936-cı ildə Yerevan adlandırılmışdır.

Erməni tarixçiləri şəhərin adının Urartu çarı I Argiştinin dövründə (e. a. 782-ci ildə) salınmış Erebuti (İrpu) qalasından adı ilə bağlamağa çalışırlar. Erebuti qalası yalnız hərbi-istehkam məqsədilə inşa edilmiş və onun ətrafında heç vaxt şəhər infrastrukturunu formalaşmamışdır. Urartuluların ermənilərə heç bir aidiyyəti olmadığı kimi, qədim Erebuti qalasından da indiki İrəvan şəhəri ilə nə məkan, nə də zaman baxımından əlaqəsi olmuşdur. İndi ermənilərin "Arinberd" ("Qanlıqala") adlandırıldığı bu təpə İrəvan şəhərinin cənub-şərq istiqamətində yerləşir. 1879-cu ildə rus arxeoloqu A. Ivanovski İrəvan ətrafındakı Çölməkçi kəndində üzərində mixi yazılan olan və Urartu çarı I Argiştinin hakimiyyəti dövrünə aid mətni əsə ehtiraf bəzətdə daş aşkar etmişdir. Sonradan həmin ərazidə üzərində mixi yazılan olan daha bir neçə daş aşkar edilmişdir.

Qədim İrəvan yaşayış məntəqəsi ilə 1950-ci ildə arxeoloji qazıntılar zamanı üzə çıxan Erebutu qalası arasında xeyli məsafə olmuşdur. Yalnız XX əsrin ikinci yarısından Erebuti qalasının yerləşdiyi Qanlı təpə şəhəratrifi əraziyə daxil edilmişdir. Urartulular dövründə aid tapılan mixi yazılardan aydın olmuşdur ki, e. a. VIII əsrin birinci rübündə Ağrı vadisi (Araz çayının sol sahil və Arpaçayın aşağı axarı) urartulular tərəfindən işğal edilənədək həmin ərazi Aza xalqının ölkəsi adlanmışdır.

İrəvanın Urartu çarı I Argişti tərəfindən əsası qoyulan Erebuti (İrpu) qalası ilə əyniləşdirilməsi ermənilər tərəfindən tarixin saxtalaşdırılmasının bariz nümunəsidir. Ermənilər dünyaya çar çəkildir ki, guya İrəvan şəhəri qədim Romadan 30 yaş "böyük" imiş.

İki mənbədən tədqiq edər ki, indi Ermənistan (Hayastan) adlandırılan əraziyə ermənilər (hayril) ilk dəfə xristianlığın dövlət dini səviyyəsinə yüksəlməsindən sonra missionerlər kimi gəlmişlər. Hayrlar Ərəb xilafəti dövründə islam dinini qəbul edən aborigen türkmənlərlə bəyliklər tərk etdikləri dini məbədlərə sahib çıxmış, həmin məbədləri kilsəyə çevirmiş, ələ orada saxta tarix əsərləri quraşdırılmışdır.

Ərəb xilafətinin qoşunları ilk dəfə 642-ci ildə Cənubi Azərbaycan və Naxçıvan üzərindən indiki Ermənistan ərazisinə daxil olmuşdur. Xilafət dövründə Cənubi Qafqazdakı əmirliklərin idarəçiliyi bir qayda olaraq türklərə həvalə edilirdi. Erməni tarixçisi A.Ter-Çevondyan yazır: "Əgər Ərəb xilafəti dövründə Yerevan (İrəvan) şəhər kimi mövcud olmuş olsa idi, ticarət yolu da oradan keçərdi. Lakin Ərəb xilafəti dövründən

bəhs edən erməni müəllifləri qeyd edirlər ki, həmin dövrdə karvan yolu İrandan Naxçıvan-Dvin (Dəbil) üzərindən kiçik Asiyaya yönəlirdi".

Ermənilərin İrəvan ətrafında məskunlaşması 1441-ci ildə Qaraqoyunlu hökmdarı Cahan şahın razılığı ilə erməni katolikosluğunun iqamətgahının Kiliyadan Valarsabad kəndindəki Üçmüəzzin (Üçkilə) kilsəsinə köçürülməsindən sonra başlamışdır.

Şəhər kimi orta əsrlərdə formalaşan bu qala-şəhər, eyni zamanda Azərbaycanın zəngin mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. İrəvan qalası Zəngi çayının sol sahilindəki sıldırımlı təpənin üzərində salınmışdır. Çox məşhur olan İrəvan qalası və bağları şəhərə gələn bütün səyyahların diqqət mərkəzində olmuş, onlar haqqında geniş məlumatlar verilmişdir.

Türk səyyahı və coğrafiyaşünası Övlüya Çələbi İrəvanı yaşayış məntəqəsi kimi, XV əsrin əvvəllərində aid edir. Onun yazdığına görə, kiçik təpəvi ilə 810-cu ildə (1407-1408) Əmir Teymurun tacirlərindən Xacə xan Ləhicani adlı tacir çox münbit Rəvan torpağına qədəm qoymuş, öz ailə üzvləri ilə burada sakin olmuş və duyü əkinli hesabına gündən-günə varlanaraq bu böyük kəndin əsasını qoymuşdur. Övlüya Çələbi daha sonra əlavə edir ki, Səfəvilər dövlətinin başçısı Şah İsmayıl hicri 915-ci ildə (1509-1510) qala salınması barədə öz vəzir Rəvanqulu xana göstəriş vermiş, o da öz növbəsində 7 il qalanı tikdirərək adını "Rəvan" qoymuşdur.

Qaraqoyunluların hakimiyyəti dövründə İrəvanın daxil olduğu ərazi Səadət tayfasının başçıları tərəfindən idarə edilirdi və Çuxur Səad əmirliyi adlanırdı. Əgər həmin dövrdə Çuxur Səad əmirliyinin iqamətgahı İrəvanda yerləşmiş olsaydı, Səadət tayfasının başçıları nə qəbiristanlığı da orada olmalı idi. Lakin 1411-ci ildə vəfat edən Çuxur Səad əmiri Əmir Səadın məqəbrəsi onun oğlu Pir Hüseyn tərəfindən İrəvan şəhərindən 7 km cənubdakı Cəfərabad (1946-cı ildən Arqavand adlandırılmış) kəndində 1413-cü ildə ucaldılmışdır. Əmir Səad məqəbrəsi hazırda mövcuddur və onu ermənilər "türkman abidəsi" kimi təqdim etməyə çalışırlar.

Fakt odur ki, Şah İsmayıl 1501-ci ildə İrəvan şəhəri fəth etdikdən sonra sərkərdəsi Rəvanqulu xana Zəngi çayının sahilində strateji əhəmiyyətli yerdə qala tikdirməyi həvalə etmişdir. Rəvanqulu xan da qalanı 7 il tikdirməyə başa çatdırmışdır.

Şəhər kimi orta əsrlərdə formalaşan, yalnız Azərbaycan türklərinin yaşadığı bu qala-şəhər, eyni zamanda Azərbaycanın zəngin mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. İrəvan şəhəri bir mərkəz kimi, İrəvan xanlığı dövründə sosial-iqtisadi cəhətdən sürətlə inkişaf etmişdir.

Səfəvilər dövründə Çuxur-Səad bəylərbəyliyi əsasən rumi və ustacılıq qızılbaş əmirliyi idarə etmişlər. Osmanlı və Səfəvi imperiyaları arasında gedən müharibələr nəticəsində İrəvan şəhəri 14 dəfə əldən ələ keçirmişdir. Hər dəfə də müəyyən dağıntılara məruz

qalmış, sonradan yenidən bərpa edilmişdir.

İrəvan qalasında və bayır şəhərdə nadir memarlıq inciləri hesab edilən çox sayda məscidlər, karvansaralar, hamamlar, istirahət parkları inşa edilmişdir. Şəhərə Qırxbulaq yaylasından içməli su çəkilmiş, yeni suvarma kanalları sayəsində İrəvan bağları diyarına çevrilmişdir.

1679-cu il iyunun 4-də İrəvanda baş verən zəlzələ şəhərin bütün tikililərini darmadağın etsə də, Naxçıvan, Gəncə, Qarabağ, Təbriz və Maku bəylərbəyliklərinin köməyi ilə tezliklə bərpa edilmişdir.

Bir çox səyyah və tarixçilərin təsvir etdikləri İrəvan qalası köhnə qalanın yerində, Osmanlı işğalı dövründə Fərhad paşa tərəfindən 1582-1583-cü illərdə inşa edilmişdir. Uzunluğu 850 m, eni 790 m olan qala təqribən kvadrat formasında olub, 7 ha ərazini əhatə edirdi. İkiqat qala divarlarının hündürlüyü 10,5-12 m idi. Qalanın birqat divarı Zəngi çayının divarlarını yuduğu qayalı üstündən keçirdi. Qalanın üç qapısı var idi: cənubda Təbriz qapısı, şimalda Şirvan qapısı (yaxud Meydan qapısı) və Kərpü qapısı. 1679-cu ildə Meydan qapısı ilə Köhnə şəhər arasında Zəngi çayının üzərində Qırmızı körpü adlanan körpü salınmışdır.

Avropadan və Rusiyadan gələn səyyah və tədqiqatçılardan Jan Tavernier, Jan Şarden, Ceyms Morier, İvan Şopen, Dübua da Monper, qrafinya Praskovya Uvarova, Henri Liñç, akademik Nikolay Marr və başqaları müxtəlif vaxtlarda İrəvanda olmuş, Xan sarayını, onun Güzgüli salonunu, Yay köşkü-nü, qaladakı və şəhərdəki məscidləri, karvansaraları, hovuz və hamamları öz əsərlərində təsvir etmişlər.

İrəvan şəhəri 4 massivdən ibarət olmuşdur: Qala, Şəhri (yaxud Köhnə şəhər), Təpəbaşı (hazırda Kond adlanır) və Dəmirbulaq (hazırda Karanki tağ adlanır) massivləri. Qala ilə digər yaşayış massivləri arasında Bazar meydanı və bağlar mövcud idi. Şəhri məhəlləsi Qırxbulaq çayının sağ sahilində ilə İrəvan qalasına kimi uzanırdı. Şəhərin mərkəzi bazarı və bütün meydanları, bir çox karvansaraları və hamamları bu hissədə yerləşirdi. Təpəbaşı məhəlləsi Zəngi çayı ilə Şəhri məhəlləsinin arasında kiçik təpəli yerləşirdi. Təpəbaşı məhəlləsinin Şəhri məhəlləsindən İrəvanın adlı-sanlı adamlarının çoxsaylı bağları ayırıldı. Hüseynqulu xana məxsus məşhur Xan bağı və Yay köşkü Zəngi çayının sağ sahilində yerləşirdi. Dəmirbulaq məhəlləsi Şəhri məhəlləsindən cənub-şərqdə, İrəvan qalasının şərqində yerləşirdi.

Şərqin nadir memarlıq incilərindən hesab edilən Xan sarayı, yaxud Şərdar sarayı İrəvan şərdarı Əmirqulu xan Qacar (1605-1625) tərəfindən ucaldılmış, 1760-1770-ci illərdə İrəvan xanı Hüseynəli xan (1762-1783) tərəfindən təkmilləşdirilmişdir. 1791-ci ildə Hüseynəli xanın oğlu Məhəmməd xan (1784-1805) sarayın Şuşəbənd adı ilə də tanınan Güzgüli salonu və Yay imarətini inşa etdirmişdir.

İrəvan şəhəri və onun ətrafındakı hidronimlərin (çay, göl, bulaq və s.), oronimlərin (dağ, dərə, aşırım, düzənlik və s.), oykonimlərin (yaşayış məntəqələri, kəçələr, məhəllələr və s.) mütləq əksəriyyətinin Azərbaycan türkcəsində olması bir daha onu göstərir ki, bu ərazi azərbaycanlıların qədim yaşayış məskənlərindən olmuşdur. İrəvan şəhəri ərazisində aparılan qazıntılar zamanı aşkara çıxan maddi-mədəniyyət nümunələri içərisində indiyədək ermənilərə məxsus hər hansı nümunəyə rast gəlinməmişdir.

Quru subtropik iqlim zonasında yerləşən İrəvan şəhəri, olduqca münbit və bərkətli torpaqlarla əhatə olunmuşdur. Məşhur İrəvan bağları və bostanları İrəvan xanlığının müxtəlif dövrlərdə Zəngi və Gədar çaylarından çəkirdikləri kanallarla suvarılmışdır. Zəngi çayından şəhərdəki və ətrafdakı bağları suvarmaq üçün 4 kanal - Mamra, Abuhəyat, Dəlmə və Təzakənd kanalları çəkilmişdir. Şəhərin cənubundakı bağlar isə (Qırxbulaq) çayından çəkilən kanal və arxlarla suvarılırdı. İrəvan torpaqlarından ildə 2-3 dəfə məhsul götürülürdü.

XX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhəri 4 mənbədən - Zəngi çayı, Söyüdlük adlanan ərazidəki çoxsaylı bulaqlar, Gədar çayının şəhər bağlarından keçən hissəsində tikilən su anbarı və müxtəlif yerlərdə qazılan kəhrizlər vasitəsilə içməli su ilə təmin edilirdi. XX əsrin əvvəlində İrəvandan təqribən 19 km uzaqlıqda Gədar çayının mənbəyindən (Qırxbulaqdan) şəhərə su kəməri çəkilmişdi. Bu kəmərin çəkilməsində şəhərin imkanlı azərbaycanlılarından Abbasqulu xan İrəvanskiinin müstəsna xidməti olmuşdur.

Fransız səyyahı Jan Şarden "Parisdən İsfahana səyahət" əsərində 1673-cü ildə İrəvanda görüklərini geniş şəkildə təsvir etmişdir. İrəvan qalasını, Xan sarayını təsvir edən Şarden yazır ki, təxminən 800 evdən ibarət olan qala kiçik bir şəhərdən böyükdür, orada ancaq təmizqanlı səfəvilər (qızılbaşlar) yaşayırlar.

Osmanlı dövləti ilə Qacarlar dövləti arasında strateji müqəddə Rusiya İrəvan qalasını ələ keçirmək üçün çox də böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Lakin rus qoşunlarının 1804-cü və 1808-ci illərdə İrəvan qalasını ələ keçirmək cəhdləri puç olmuşdu. 20 ildən artıq müddətdə rus qoşunlarının fəsilələrlə hücumuna idgilliklə bəz gətirən İrəvan qalası, nəhayət 1827-ci il oktyabrın 1-də ermənilər qala divarlarının zəif yerlərini rus komandanlığına nişan verməsi nəticəsində süqut etdi.

Türkmançay (1828) və Ədirna (1829) sülh müqavilələrinin imzalanmasından sonra İrəvan azərbaycanlılarının qara günləri başlanmışdır. İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının işğalından sonra yaradılan yeni inzibati-əraziyə - "Erməni vilayəti"ndə 1829-1832-ci illərdə kameral siyahıyaalma keçirən İvan Şopenin İrəvan şəhərinin əhali haqqında verdiyi statistik məlumatlarda şəhərdə 2751 ailənin (11463 nəfər), o cümlədən 1807 müsəlman ailəsinin (7331 nəfər), 567 yerli erməni ailəsinin (2369 nəfər), İrandan köçürülən 366 erməni ailəsinin (1715 nəfər) və Türkiyədən köçürülən 11 erməni ailəsinin (48) nəfər, habelə 46 boşə (xristian qaraçıları) ailəsinin (195 nəfər) yaşadığını göstərməmişdir. Yalnız XIX əsrin sonlarında Türkiyəyə baş qaldıran erməni üsyanlarının yatırılmasından sonra ermənilərin İrəvan qəbriyyəsinə axışb gəlmələrindən və 1905-1906-cı illərdə azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar həyata keçirilməsindən sonra İrəvan şəhərində ermənilər say üstünlüyünə nail olmuşdurlar.

İrəvan qalasının işğalından dərhal sonra, ilk olaraq Osmanlı sərkərdəsi Rəcəb paşa tərəfindən 1725-ci ildə inşa edilmiş məscidin günbəzindəki apayarı çıxararaq onun yerinə xaç asmış, minarəsində isə kilşə zənci quraşdır-

raq pravoslav kilsəsinə çevirmişdirlər. Qaladakı Şərdar məscidini rus qoşunlarının arşenalına çevirmiş, xanın hərmə-xanasını isə hospital etmişdirlər. Yeni yaradılan "Erməni vilayəti"nin administrasiyası Xan sarayında yerləşirdi. İmperator I Nikolayın Şimali Azərbaycan xanlıqlarının axırncı istehlakçı olan əfsanəvi İrəvan qalasını görmək arzusu 1837-ci ildə reallaşmışdı. I Nikolay şəhərin müxtəlif təbəqələrinin nümayəndələrini Güzgüli zalda qəbul etmişdi.

1864-cü ildə İrəvan qalasından hərbi məqsədlər üçün istifadəyə son qoyulmuşdur. 1868-ci ildən Xan sarayında İrəvan şəhər polis idarəsi yerləşirdi.

1865-ci ildə İrəvan qalasının ərazisinin bir hissəsini Nərses Tahiryan adlı tacir satın alaraq orada şərab zavodu (indiki konyak zavodu) inşa etdirmişdir.

Rusiya İmperator Arxeoloji Komissiyasının qərarına əsasən 1911-ci ilin iyul ayında Xan sarayına baxış keçirən Nikolay Marr Güzgüli zalın Zəngi çayı tərəfə baxan hissəsinin şuşəbəndindən damadağın edildiyini, zalın düşməsinin açıq-boş rəngli təpələrinin, cillaların mərmərdən düzəldilmiş fəvvarəli hovuzun da vəhşicəsinə sındırıldığını qeyd etmişdir. N. Marr ürkə ağırsı ilə yazırdı: "Zalın hər iki tərəfindəki yan otaqlar ayaqoluna çevrilmişdir. Halbu ki, həmin otaqlardan birində vaxtilə imperator I Nikolay gəcalmiş və öz dəst-xatı ilə adını verənə yazmışdır". N. Marr "Görünür, biz yerli qədim abidələrin sistemik dağıdılması ilə üzlaşmışıq. Təbii ki, bu dağıdıcı fəaliyyət son nəticədə qədim abidələrin izlərini itirməyə yönəlib" sözləri hələ XX əsrin əvvəllərində erməni vandallarıların əsl simasını ortaya qoyurdu. Lakin N. Marrın bütün səylərinə baxmayaraq, Xan sarayı qorunmuş tarixi-memarlıq abidələrinin siyahısından çıxarılmışdır. 1914-cü ildə Xan sarayının Tiflisdəki Hərbi Tarixi muzeyinə təhvil verilən inventarları hazırda Gürcüstan Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanılır.

İrəvan şəhərində çoxlu karvansaralar və ticarət meydanları salınmışdır. Daşdan hörülmüş, ortasında kvadratşəkilli meydançaları, su hovuzları olan karvansaralar İrəvanın gözəl tikililərindən hesab olunurdu. XIX əsrin əvvəllərində İrəvanda 8 karvansara mövcud olmuşdu. Culfə, Gülcü, Zərrəbi xan (Şərraf-xana), Tahir, Sulu, Susuz, Avşar, Hacı Əli karvansaralarında üst-üstə 851 köşk mövcud olmuşdu. XIX əsrin sonlarına yaxın isə şəhərdə 20 karvansara mövcud olmuşdu. Erməni tədqiqatçısı T. Hakopyanın yazdığına görə, İrəvan şəhərində ən böyük və ən məşhur karvansara Gürcü karvansarası olmuşdur. Hazırda Gürcü karvansarasının yerində "Sevan" hoteli tikilmişdir. Bu karvansara ermənilərə məxsus olsa idi, onun adı Azərbaycan dilində yox, erməni dilində olardı.

İrəvan şəhərində bir neçə zərbxana mövcud olmuşdu. XVIII əsr səyyahlarının verdiyi məlumatlara görə, İrəvanda ki zərbxanalarda gümüş və mis pullar zərb edilirdi. İrəvanda başlıca olaraq gümüş "abbası" və "şahi" nominalları kəsilirdi. Erməni tarixçilərinin iddia etdikləri kimi, İrəvan xanlığının ərazisində haçansa erməni dövləti və yaxud erməni idarəçiliyi mövcud olmuş olsaydı, onda həmin ərazidə dövlətlik atributlarından bir hesab edilən və üzünə erməni dilində yazılan həkk edilən pul kəsilər və döriyyəyə buraxılırdı.

Arxeoloji qazıntılar zamanı və başqa yollarla Qafqaz regionunda, o cümlədən də indiki Ermənistan ərazisində üzə çıxan qədim siyahılardan məşhur sovet nümizmatı Yevgeni Paxomov tərəfindən tədqiqi göstərməmiş ki, həmin sikkələr içərisində ermənilərə aid nəfəs dənə də olsun nümunəyə rast gəlinməmişdir.

(ardı var)

Nazim MUSTAFA
AMEA A.A. Bakıxanov adına
Tarix və Etnologiya İnstitutu,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Dövlət mükafatı laureatı